

vîler zamanında ve daha sonraki dönem-
de, Ignaz Goldziher III. (IX.) yüzyılın ilk yarısında yazılmaya başladığını söylemişlerdir. Ebû Reyeye, hadislerin sahâbe ve tâbi-
în döneminin büyük bir devresinde sözlü nakledildiğini, Ömer b. Abdülazîz'in emrinden önce tedvin edilmediğini, Tâhâ Hüseyin ise başlangıçta hadislerin yazılmadığını ileri sürmüşlerdir. Bu görüşün, Resûl-i Ekrem'in sağlığında ve daha sonra hadislerin yazıldığını ifade eden rivayetleri dikkate almadan sadece hadisleri yazmayı yasaklayan rivayetin esas alınması ve ilk dönemlerde kullanılan "haddese-nâ, ahberanâ" gibi rivayet lafızlarının şifahî rivayet kalıpları olarak anlaşılmasından kaynaklandığı görülmektedir.

Ömer b. Abdülazîz'in resmî tedvini başlatması ile yazılı hadis metinlerinin çoğalması üzerine ehil olmayanlar da doğrudan bu metinlerden rivayet etmeye başladılar. Arap yazısının henüz ancak hâfizaya yardımcı olabilecek bir seviyede bulunduğu bu dönemde doğrudan yazılı metinden yapılan nakiller hadislerin hatalı intikali sonucunu doğurmaktaydı. Bu durum karşısında muhaddisler, yazılı metinlerden rivayetin geçerliliğini ehlinin dinlenmesi (semâ') veya ehline arz edilmesi (kıraat) prensiplerine bağlama gereğini duymuşlardır. Bu iki yolla hadis alma imkânı bulunmadığında ise icâzet, münâvele ve mükâtebe metotlarıyla da alınabileceği genel kabul görmüştür. Bunlardan, hocanın bizzat yazması veya yazdırıp talebeye göndermesi şeklindeki hadis nakletme metoduna da "kitâbet" veya "mükâtebe" denilmektedir.

Hadislerin yazılması erken devirlerden itibaren müstakil araştırmalara konu olmuş, Hatîb el-Bağdâdî *Takyîdû'l-İlm*, Muhammed Accâc el-Hatîb *es-Sünnetü kable't-tedvîn*, Muhammed Mustafa el-A'zamî *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî ve târihu tedvînih*, Ahmed Abdurrahman es-Seviyyân *Şahâ'ifü's-şahâbe ve tedvînü's-sünneti'n-nebeviyyeti's-şerîfe*, İmtiyâz Ahmed *Delâ'ilü't-tevşîki'l-mübekkir li's-sünneti ve'l-hadîs* (bu eserler için bk. bibl.), Muhammed Rızâ el-Hüseyinî el-Celâfî *Tedvînü's-sünneti's-şerîfe* (Kum 1413) adlı eserlerini kaleme almıştır. Talat Koçyiğit, *Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tesbiti* adıyla bir doktora çalışması yapmıştır (Ankara 1957).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, I, 324-325, 336; II, 162, 192, 196, 207, 215, 238, 248, 249, 403; III, 12, 13, 21, 39, 56; V, 228; Dârimî, "Muşkaddime", 42, 43; Buhârî, "İlim", 34, 39, "Merdâ", 17, "İtişâm", 26, "Luğağa", 7, "Cihâd", 32; Müslim, "Zühd", 72,

"Veşâyâ", 20, "Hac", 447; Tirmizî, "İlim", 11, 12, "Menâkıb", 46, "Ahkâm", 13, "Büyü", 72; Ebû Dâvûd, "İlim", 3, "Menâsik", 90, "Diyât", 4; Nesâî, "Kasâme", 44-47; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, VII, 448; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâşıl* (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1404/1984, s. 363-402; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 104-106, 127; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdû'l-İlm* (nşr. Yûsuf el-İş), Dimaşk 1974, s. 20-22, 29, 32-37, 49-53, 57, 92, 95-96, 102, 106; İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadîs*, s. 181-183; İbn Teymiyye, *Mecmû'ü fetâvâ*, XX, 322; İbn Hacer, *Tehtîbü't-Tehtîb*, IV, 236-237; VIII, 429, R. Dozy, *Târîh-i İslâmiyyet* (trc. Abdullah Cevdet), İstanbul 1908, I, 161-162; A. Guillaume, *The Traditions of Islam an Introduction to the Study of the Hadith Literature*, Oxford 1924, s. 15-19; a.mlf., *Islam*, New York 1969, s. 89; Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1956, s. 11-15, 50-51; a.mlf., *GAS* (Ar.), I, 87-88; M. Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisîn*, Kahire 1958, s. 122-129, 226-242; M. Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Kahire 1963, s. 303-381; Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri*, Chicago 1967, II, 6-7; Muhammed Hamîdullah, *Muhtasar Hadîs Tarihi* (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul 1967, s. 76, 78, 79; I. Goldziher, *Muslim Studies*, London 1970, II, 181-186, 195-196; M. Mustafa el-A'zamî, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî ve târihu tedvînih*, Riyâd 1401/1981, I, 71-83, 90, 92-167; II, 587-588; Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, *el-Envârü'l-kâşife*, Beyrut 1403/1983, s. 36-38, 43; D. B. Macdonald, *The Development of Muslim Theology Jurisprudence and Constitutional Theory*, London 1985, s. 76-77; İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-tevşîki'l-mübekkir li's-sünne ve'l-hadîs* (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acı), Kahire 1410/1990, s. 211-246, 279; Ahmed Abdurrahman es-Seviyyân, *Şahâ'ifü's-şahâbe ve tedvînü's-sünneti'n-nebeviyyeti's-şerîfe*, [baskı yeri yok] 1410/1990, s. 59-215; Mahmûd Ebû Reyeye, *Edvâ' ale's-sünneti'l-Muhammediyye*, Kum 1416/1995, s. 49-54, 117, 269-275; Ahmet Yücel, *Hadis İstihlâhlarının Doğuşu ve Gelişimi (Hicri İlk Üç Asır)*, İstanbul 1996, s. 53-54, 67-69; a.mlf., "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", *MÜİFD*, sy. 16-17 (1999), s. 91-118; Reşid Rızâ, "el-Kitâbe ve't-tedvîn fi'l-İslâm", *el-Menâr*, X, Kahire 1908, s. 767.

▲ AHMET YÜCEL

KİTÂBİ

(bk. EHL-i KİTAP).

KİTÂBİYAT (الكتابات)

Bir eserin
telifinde başvurulan kaynaklar;
eserleri tanıtan
sistematik listeler, yazılar
ve bunlar etrafında gelişen bilim dalı.

Yunanca **biblion** (kitap) ve **graphien** (yazmak) kelimelerinden meydana gelen Fransızca **bibliographie** karşılığı olarak Türkçe'de kullanılan bir terimdir. Türk-

çe'de aynı anlamda **esâmî'l-kütüb**, **esâmî-i kütüb**, **ilm-i kütüb**, **ahvâl-i kütüb**, **ilm-i ahvâl-i kütüb** gibi kavramlara da rastlanmaktadır. Bunun için yine Batı dillerinden gelen **literatür** de kullanılmıştır. Türk Dil Kurumu'nun teklif ettiği **kaynakça** ise genel anlamda değil bir eserin kaynakları karşılığı olarak daha yaygındır. Bibliyografyalar, belirli bir konuda ve genellikle belirli bir dönem içinde yazılan veya yayımlanan eserlerin tasnif edilmiş tam listesini verir. Bu özellikleriyle bir katabevi ya da kütüphanede bulunan eserleri veya bunların bir bölümünü gösteren kataloglardan ayrılır.

Bibliyografyalar hazırlanışları ve kapsamlarına göre bazı adlarla anılmaktadır. Öncelikle kapsamları bakımından genel ve özel bibliyografyalar (ihtisas bibliyografyaları) ayırımı yapılmıştır. Birincisi, herhangi bir konu sınırlaması yapılmaksızın bütün yayınları içine almak amacıyla hazırlanmış, ikincisi ise kültür, teknik ve ilmin belirli bir dalındaki yayınları içerecek şekilde düzenlenmiştir. Bibliyografyalar, alan veya konularıyla ilgili bir dildeki yayınlara yönelik olabileceği gibi farklı dillerdeki yayınları kapsayacak genişlikte de olabilir. Yine konu sınırlaması olsun veya olmasın yalnızca seçilmiş yayınları içine alan seçme bibliyografyalar da bulunmaktadır. Süre bakımından ise tamamlanmış ve periyodik bibliyografyalar ayırımı yapılmaktadır. İlki, belli iki tarih arasında veya bir tarihe kadar çıkmış yayınları konu edinir. İkincisi, yayınları düzenli veya belirsiz aralıklarla ortaya koyan bibliyografyalardır. Periyodik bibliyografyalar sonradan bir araya getirilerek dönemler halinde kümülatif bibliyografyalar da oluşturabilmektedir. Belli bir alanda veya genel olarak daha önce düzenlenmiş bibliyografyaları belirlemek üzere bibliyografyaların bibliyografyası hazırlanır. Genelde bütün bibliyografyalar çeşitli arama cetvelleri ilâve edilerek daha kullanışlı hale getirilebilir. Hangi türe girerse girsin listeledikleri eserlerin yazarı, içeriği, değeri hakkında bilgi veren bibliyografyalara açıklamalı bibliyografyalar, bazı eleştiriler getirenlerine ise eleştirel bibliyografyalar denilmektedir.

□ ARAP EDEBİYATI. Arap edebiyatında kaynak **masdar** ve **merci** kelimeleriyle, bazan da **menba'** terimiyle ifade edilir. Bir ilmî konu ve alanın kaynakları asil (esas, temel) kaynaklar, fer'î (ikincil) kaynaklar olmak üzere ikiye ayrılır. Konuyla doğrudan ilgili eş zamanlı veya ya-

kın zamanlı eser, bilgi ve belgeler asıl, diğerleri de fer'î kaynaktır. Masdar terimini "göğüs, ön" anlamındaki "sadr" ile irtibatlandırmak suretiyle "bilginin ilk çıktığı yer" anlamında alarak temel kaynak karşılığı, diğerlerini de "kaynağın bilgisini açıklayıcı ya da tamamlayıcı başvuru eseri" anlamında merci karşılığı kullananlar olduğu gibi her iki terimi de mutlak olarak kaynak karşılığında kullananlar vardır. Bir şairin şiirleri, bir yazarın eserleriyle çağdaşlarının veya yakın zamandakilerin onun hakkındaki yazı ve eserleri temel kaynak, daha sonraki zamanlarda yazılanlar tâli kaynaktır.

Dil ve din ilimlerinde tedvin faaliyeti yaygınlaşıp istikrar buluncaya kadar geçen uzun süreçte eser telifinde hâkim gelenek şifahî nakildi. Talebe semâ', kıraat, tenâvül, imlâ, icâzet gibi belli yollarla hocasından haber ve bilgileri alır, aynı yöntemlerle kendi talebelerine aktarır, bilgi ve haberler bu şekilde nesilden nesile intikal ederdi. Böylece her haber, görüş, şiir ve lugatın önünde ilk şahit râviden başlayan bir râviler zinciri (sened) tabii bir şekilde ortaya çıkıp bir telif geleneği halini aldı. Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'inin muhtevasını oluşturan bilgiler, müellifin başta Halîl b. Ahmed olmak üzere Yunus b. Habîb, Ebû Zeyd el-Ensârî gibi hocalarından doğrudan yapılan nakillerle telif edildiğinden senedleri kısa ve doğrudandır. Bilgi daha sonraki nesillere intikal ettikçe kaynağını oluşturan râviler zinciri uzar. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî *el-Eğânî*'sinde, ilmî emanete riayetın bir gereği olarak naklettiği her haber ve şiirin kaynak zincirini vermeyi ihmal etmez. Ebû Ali el-Kâfî'nin *el-Emâlî*'sinde de nakledilen şiir ve lugat açıklamalarının senetleriyle verilmesinde aynı titizlik gösterilir. Bu davranış, işin başından beri her bilgi ve kelimenin beraberinde kaynağının bulunması düşüncesinin yaygın bir teamül hâline gelmesini sağladı. Hiçbir milletin lugat, dil ve edebiyatında Araplar'da olduğu kadar kaynak ilkesine önem verilip titizlik gösterilmemiştir. Hadislerin sonraki nesillere aktarımında gösterilen titizliğin gereği olarak hadis hâfızları ortaya çıktığı gibi kelimelerin zabt ve anlamlarında gösterilen titizliğin gereği olarak da lugat hâfızları sınıfı oluşmuştur. Hocalarından dinledikleri lugat açıklamalarını ezberlemelerinin yanında bunları yazmak da (imlâ) temel görevleri arasında yer alıyordu. Lugavî bilgilerin tesbit edildiği kâğıdın baş tarafına hocanın adının, tesbit yerinin, gün ve tarihin yazılması bir gelenektir.

Ayrıca yazılan metin içinde anlamı bilinmeyen garîb ve nâdir kelimeler varsa bunların Araplar'dan ve fusahâdan yapılacak senetli nakillerle açıklanması, senetsiz ve nisbetsiz şiirlerin şairlerinin ve senetlerinin belirtilmesi de gerekiyordu. İlk dönemlerde yaygın olan bu yöntemle lugat rivayetinin Zeccâcî ile (ö. 337/949) nihayete erdiğini Süyûtî söylese de Kâfî'nin (ö. 356/967) *el-Emâlî*'si ile Şerîf el-Murtazâ'nın (ö. 436/1044) *el-Emâlî*'sinde de aynı usulün takip edilmiş olması bu teamülün daha sonraki devirlerde de uzun bir süre devam ettiğini gösterir.

III. (IX.) yüzyıldan itibaren gelişen ve yoğunluk kazanan telif hareketiyle birlikte özellikle lugat ve şiire dair eserlerde kaynakların belirtilmesine, bunların eleştirilip değerlendirilmesine itina gösterilmiştir. Ezherî, *Tezhibü'l-luğa* adlı hacimli sözlüğünün mukaddimesinde daha önce yazılan otuz dört sözlüğü yazarlarıyla birlikte tanıtarak değerlendirir ve eleştirir. İbn Sîde de *el-Muḥaṣṣaṣ*'ının girişinde kaynaklarını eleştirmiştir.

Eserlerinde yer alan nakil ve bilgilerin güvenilirliğini belgelemek ve bu şekilde okuyucuya güven vermek amacıyla yazarların kaynaklara gösterdikleri itina zamanla daha da artmıştır. Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-üdeba'* adlı eseriyle *Mu'cemü'l-büldân*'ının girişlerinde, Tâceddin es-Sübkî'nin *'Arûsü'l-efrâh'* ve Süyûtî'nin *Buğyetü'l-vu'ât*'ının girişlerinde kaynaklara, onların eleştirisi ve değerlendirilmesine yer verilmiştir. Bazı eserlerde ise kaynaklar girişte değil metin içinde yeri geldikçe zikredilir ve çoğunlukla harfiyen nakil yapılır.

Dipnot (hâmiş, hevâmiş) geleneğinin bulunmadığı kadim müelliflerde buna karşılık sayfaların boş kenarlarına düşülen hâşiyeler (derkenar) geleneği yaygındı. Ancak bu uygulama, çoğunlukla müellifin kendisi tarafından değil eseri okuyan bir âlim tarafından düşülen ve daha çok metindeki garîb kelimelerle şiir, âyet ve hadis izahı, bunların kaynağına dair notlar (ta'likât) şeklinde olurdu. Bu notların başına genellikle "fâide, latîfe, tenbîh, nükte" vb. ifadeler yazılırdı. Bu ifadeleri taşımayan hâşiyelerin birçoğu daha sonraki cahil müstensihler tarafından asıl metinle karıştırıldığından bunların metinden ayıklanması güçleşmiştir. Matbaanın icadı, yazarlara hem dipnota hem de kenar notuna birlikte yer verme imkânı sağlamıştır.

Fârâbî, *İḥşâ'ü'l-ʿulûm* adlı eserinde Aristo tasnifine göre ilimleri sınıflandırıp

haklarında bilgi verirken her ilmin temel eserlerini de zikretmiştir. Bibliyografik mahiyette ilk önemli eser olarak İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i, 377 (987) tarihine kadar yazılan Arapça eserlerle Hintçe, Farsça, Süryânice ve Yunanca'dan Arapça'ya çevrilen çeşitli ilim dallarına dair eserleri ve bunların yazarları hakkında mâlûmat ihtiva eden bir çalışmadır. Hârizmî'nin *Mefâtîhu'l-ʿulûm*'u ilimlerin yeni bir tasnifiyle temel kaynaklarını kapsar. Fahreddin er-Râzî'nin *Ḥadâ'îku'l-en-vâr*'ı ile Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin *Dürretü't-tâc*'ı da biyo-bibliyografik teliflerdir. Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin *Miftâhu's-sa'âde*'sinde 150 bilim dalı kaynaklarıyla zikredilir. Müellifin oğlu Kemâleddin Mehmed'in esere yazdığı zeyille birlikte ilim dallarının sayısı 500'e ulaşmıştır.

Özellikle Endülüs ve Kuzey Afrika öğretim geleneğinde yaygın olan ve "fehrese, bernâmec, sebet, mu'cem, meşyeha" gibi adlarla anılan eserlerde dönemin hocalarından okunan çeşitli alanlardaki temel eserlere dair bilgiler yer alır. İbn Hayr'ın *el-Fehrese*, İbn Atıyye'nin *el-Fihrist*, Ruaynî, Vâdîfâşî, Kâsım b. Yûsuf et-Tûcîbî ve Mücârî'nin *el-Bernâmec*'leri, İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-Mu'cemü'l-müfehres*, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ve Bedreddin İbn Cemâa'nın *el-Meşyeha* ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Belevî'nin *es-Sebet* adlı eserleri bunlar arasında zikredilebilir. Abdülhay el-Kettânî bu tür eserlerden söz ettiği *Fihrisü'l-fehâris* adıyla bir kitap kaleme almıştır. Bunlardan başka yine daha çok Endülüs ve Kuzey Afrika'da, ilim tahsili amacıyla yapılan seyahatleri konu alan eserlerde de müellifin uğradığı yerlerde görüşüp ders halkalarına katıldığı hocalardan okuduğu eserlere dair zengin mâlûmata rastlanır. Bu tür eserlere de "er-rahâlâtü'l-fehresiyye" adı verilir. İbn Rüşeyd'in *Mil'ü'l-ʿaybe*'si ile Ahmed b. Muhammed el-Makkarî'nin *Ravzatü'l-âs*'ı bunlardandır.

Carl Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Litteratur*'unda (GAL) Arapça yazılan eserlerin yazmalarının bulunduğu kütüphaneler, baskıları, şerh ve hâşiyeleriyle üzerine yapılan çalışmalar, yazarlarının kısa biyografileri ve kaynakları ilim dallarına göre kronolojik sıra ile kaydedilir. Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*'unda (GAS) 430 (1038) yılına kadar telif edilmiş eserleri GAL'in bir ikmalı olarak aynı yöntemle inceler. Yûsuf İlyân Serkis'in *Mu'ce-*

mü'l-maṭbû'âti'l-'Arabîyye ve'l-Mu'ar-rebe'si, telif veya tercüme olan Arapça eserleri yazarların alfabetik sırasına göre ve kısmî biyografileri eserin ana bölümleri ve bazı değerlendirmelerle ele alır. Eduard van Deek'in *İktifâ'ü'l-kanû' bima hüve maṭbû'u* da aynı mahiyettedir. Kannevcî'nin *el-Bülğa fi şühûl'l-luğavîsî* ile Emîl Bedî'in *el-Me'âcimü'l-luğavîyyetü'l-'Arabîyye'sinde* başlıca sözlükler incelenir. Corcî Zeydân, Ömer Ferruh, Şevkî Dayf ve Hannâ el-Fâhûrî gibi çağdaş yazarların Arap edebiyatı tarihlerinde de Arap dili ve edebiyatının kaynaklarına dair zengin malzeme bulunur. Yûsuf Es'ad Dâgır'ın *Meşâdirü'd-dirâsâti'l-edebîyye'si*, İbrâhim es-Sâmerrâî'nin *Ma'a'l-Meşâdir fi'l-luğa ve'l-edebî*, Nâsirüddin el-Esed'in *Meşâdirü's-şî'ri'l-Câhilî'si*, Mahmûd İsmâil es-Sînî'nin *el-Merâci'u'l-mu'cemîyyetü'l-'Arabîyye'si*, Abdüsselâm el-Müseddî'nin *Merâci'u'l-lisânîyyâtı* ve Abdülhâmid eş-Şelkânî'nin *Meşâdirü'l-luğa'sı* gibi son zamanlarda dil, edebiyat ve diğer alanlardaki kaynaklardan söz eden çok sayıda eser yazılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehzîbü'l-luğa, I, 8-43; İbn Sîde, *el-Muḥaşaş*, Beyrut 1398/1978, I, 10-15; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'* (nşr. D. S. Margoliouth), Yeni Delhi 1982, I, 3-6; a.mlf., *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), I, 11-14; Bahâeddin es-Sübkî, *'Arûsü'l-efrâh (Şürûhu't-Telhîs* içinde), Kahire 1937, I, 28-31; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 3-6; Şevkî Dayf, *el-Bahşü'l-edebî*, Kahire 1972, s. 212-275; Abdüsettâr el-Halveci, *Medḥal li-dirâseti'l-merâci'*, Kahire 1403/1983, tür.yer.; M. Mâhir Hamâde, *el-Meşâdirü'l-'Arabîyye ve'l-mu'ar-rebe*, Beyrut 1406/1986, tür.yer.; M. Abdülmün'im el-Hafâci, *el-Buḥûşü'l-edebîyye*, Beyrut 1987, s. 75-97; M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", *DİA*, XII, 97-99; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye", a.e., XVI, 419-422.

İSMAİL DURMUŞ

□ FARS EDEBİYATI. Farsça'da katalog veya bibliyografya karşılığına *fihrîst* kelimesi kullanılmakla birlikte özellikle belli kişilerin eserlerini yahut belli bir konudaki çalışmaları kapsayan bibliyografyalar için yeni bir kelime olan *kitâbşinâsî* yaygınlık kazanmıştır. Burada, Farsça yazılan literatür yanında bu dilin hâkim olduğu çevrede başka dillerde oluşturulan literatür de değerlendirilecek, bibliyografyalarla yakın ilgisi sebebiyle kataloglara da kısaca temas edilecektir. Başta Tahran Üniversitesi Kütüphanesi, Millî Kütüphane, Kraliyet Kütüphanesi, Meclis Kütüphanesi, Meşhed'de Âsitân-ı Kudsi Rezevî ile Kum'daki Âyetullah Mar'aşî kü-

tüphaneleri olmak üzere İran'daki birçok resmî ve özel kütüphanedeki yazmalara dair yüzlerce cilt tutan kataloglar hazırlanmıştır. Bunların yanında Hindistan ve Pakistan ile diğer bazı ülkelerdeki Farsça yazmalara ait çok sayıda katalogu da anmak gerekir (*Eİr.*, IV, 220-226). İslâm dünyasında bugüne ulaşan en eski bibliyografyalardan biri, Huneyn b. İshak'ın 242 (856) yılında Halife Mütevekkil-Allellah'ın kâtibi Ali b. Yahyâ el-Müneccim'e gönderdiği, Câlînûs'un Arapça'ya çevrilen eserlerinin listesini ihtiva eden *Risâle fi zikri mâ türçime min kütübi Câlînûs* adlı çalışmasıdır. Gotthelf Bergsträsser tarafından Almanca tercümesiyle birlikte neşredilen risâleyi (Leipzig 1925) Mehdi Muhakkık Farsça'ya çevirmiştir (*Bist Gûftâr*, Tahran 1363/1984, s. 368-417). Talebenin hocasından rivayet izni aldığı eserlerin listesini de içine alan icâzetnâmeler ilk bibliyografya örnekleri arasında değerlendirilebileceği gibi (icâzetnâmelerin uzun bir listesi için bk. Âgâ Büzürg-i Tahrânî, I, 123-266) Şîa muhitinde birçok âlime ait eserlerin listesi çoğu kendileri tarafından olmak üzere fihrîst başlığı altında hazırlanmıştır (*a.g.e.*, XVI, 376, 378-381, 393-397, 399). Bunların ilk örneklerinden biri, Bîrûnî tarafından hazırlanan *Risâle fi fihrîsti kütübi Muḥammed b. Zekerîyyâ er-Râzî* adlı çalışma olup Bîrûnî buna kendi eserlerinin listesini de eklemiştir. Aralarında Şeyh Müfid, Seyyid Murtaza Alemülhüdâ, Feyz-i Kâşânî ve Radyüddin İbn Tâvûs'un da bulunduğu bazı âlimlerin hazırladığı kendi eserlerine ait listeler yanında Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin eserlerine ait başkaları tarafından hazırlanan iki ayrı bibliyografyayı anmak gerekir. Muhammed b. Ahmed Lâhîcânî de Meclisî'nin büyük eseri *Bihârü'l-envâr*'ın kaynaklarını tanıttığı bir bibliyografya kaleme almıştır (*Eİr.*, IV, 227-230).

Ahmed b. Ali en-Necâşî ve Allâme el-Hillî gibi müellifler, Şîa biyografisine dair eserlerine aldıkları âlimlerin kitaplarına ait listeler verdikleri gibi Ebû Ca'fer et-Tûsî *Fihrîstü kütübi's-Şî'a*'da (nşr. A. Sprenger, Calcutta 1853-1855; nşr. Mahmûd Râmyâr, Meşhed 1351 hş./1972; nşr. Muhammed Sâdik Âl-i Bahrülulûm, Neced 1356, 1380/1960) kendi zamanına kadar olan Şîa bibliyografyasını derlemiştir. Yazar adlarına göre alfabetik olarak düzenlenen bu esere Reşîdüddin İbn Şehrâşûb *Me'âlimü'l-'ulemâ'* adıyla bir tek-mile yazmıştır (nşr. Abbas İkbâl-i Âştîyânî, Tahran 1353; Muhammed Sâdik Âl-i

Bahrülulûm, Neced 1380/1959). Ebû'l-Hasan İbn Bâbeveyh'in yine yazar adlarına göre düzenlenen *Esmâ'ü meşâyih-i's-Şî'a ve muşannefihim (Fihrîstü 'ulemâ'i's-Şî'a ve muşannefihim)* adlı eseri de (nşr. Seyyid Abdülazîz Tabâtâbâî, Beyrut 1404/1984) Tûsî'nin kitabına bir tek-mile mahiyetindedir. Hasan Ali Yezdî'nin *Hedîyyetü'l-esmâ' fi beyâni kütübi'l-'ulemâ'* adlı çalışması (nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, *Neşriyye-i Kitâbhâne-i Merkezi-i Dânişgâh-ı Tahrân*, VI, 1348 hş./1969, s.1-62), az sayıda Sünnî âlim yanında Şîi ulemânın tanınmış eserlerine dair muhtasar bir bibliyografyadır. Ebû'l-Kâsım İbrâhimî'nin *Fihrîst-i Kütüb-i Meşâyih-i 'İzâm*'ının (Kirman 1389/1969, 3. baskı) ilk cildi Ahmed el-Ahsâî'nin ve diğer bazı Şeyhiyye âlimlerinin biyografilerine, II. cildi ise bibliyografyalarına ayrılmıştır. Âgâ Büzürg-i Tahrânî'nin *ez-Zerî'a ilâ teşânîfi's-Şî'a* adlı eseri (I-XXV, Neced-Tahrân 1355-1398; XXVI, nşr. Seyyid Ahmed Hüseyînî, Meşhed 1405/1985) Şîa müelliflerine ait çeşitli dillerde 50.000'in üzerinde çalışmanın muhtevası, yazma nüshaları ve baskıları hakkında mâlûmat ihtiva etmesiyle sadece eser listelerini veren klasik bibliyografyalardan modern bibliyografyalara bir geçişi temsil eder.

İran-Şîi muhitinde kaleme alınan bu bibliyografyalar yanında modern dönemde bibliyografik mahiyette Farsça birçok çalışma yapılmıştır. Eğitim, ahlâk, hukuk, tarih, siyaset, iktisat, felsefe, sosyoloji, psikoloji, tıp, ziraat, matematik, coğrafya gibi ilimler, çeşitli sanat dalları ve Bîrûnî, İbn Sînâ, Firdevsî, Fârâbî, Mevlânâ, Sa'dî-yi Şîrâzî, Ebû Bekir er-Râzî, Şehâbeddin es-Sühreverdî, Muhammed İkbâl gibi önemli kişilerle ilgili bibliyografyalar (*Eİr.*, IV, 231-235) dikkate alınmadan burada basılı kitap ve makalelerle dil ve edebiyata dair belli başlı bibliyografyalar zikredilecektir. Farsça basılı kitaplar üzerine en muhtevalı çalışmalar Hânâbâ Müşâr tarafından gerçekleştirilmiştir. Müşâr ilk olarak 1958 yılına kadar basılan kitaplarla ilgili *Fihrîst-i Kitâbhâ-yi Çâpî-i Fârsî*'yi (Tahran 1337 hş./1958), ardından 1960 yılına kadar basılan kitaplarla ilgili zeyli (Tahran 1342 hş./1963) hazırladı. Bunun 1960'lı yıllarda basılan kitapların da ilâvesiyle yeni bir neşri İhsan Yârşâtî tarafından gerçekleştirildi (*Fihrîst-i Kitâbhâ-yi Çâpî-i Fârsî ez âğâz tâ Âhiri-i 1345 ber Esâs-ı Fihrîst-i Hânâbâ Müşâr ve Fehâris-i Encümen-i Kitâb*, I-III, Tahran 1352 hş./1973); 1958 edisyonuna bir zeyil de Kerâmet Ra'nâ Hüseyînî tarafından